

ЕЛЕМЕНТИ ЗАГАЛЬНОГО Й ОСОБЛИВОГО У МУСУЛЬМАНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ КУЛЬТУРІ

В. ЧИРКІН

*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
(Інститут держави і права РАН)*

Мусульманська цивілізація існує майже півтора тисячоліття. Великими мусульманськими державами (2012 р.) є: Індонезія (населення 182,2 млн осіб), Пакистан (146,9 млн осіб), Бангладеш (116,8 млн осіб), Іран (63,9 млн осіб) та ін. Якщо навіть не брати до уваги деякі країни Тропічної Африки (наприклад, у Нігерії, при населенні 148,2 млн осіб існує кілька десятків мільйонів мусульман), то у світі є понад 20 мусульманських держав (з приблизно 210). Крім того, великі мусульманські громади існують: в Індії – 109,6 млн (з млрд осіб населення); в Китаї – 29,1 млн (з 1,3 млрд осіб населення); в Росії – 16 млн (з 142,2 млн осіб); у США – 7 млн осіб (з 313,2), у Франції – 5,8 млн осіб (з 65,3). Вважають, що у світі проживає від 1,3 до 1,6 млрд мусульман.

Мусульманські країни неоднакові. Ситуація в «просунутих» (модернізованих) країнах (Алжир, Бангладеш, Єгипет, Індонезія, Ірак, Ліван, Сирія та ін.) істотно відрізняється від становища у країнах мусульманського фундаменталізму або радикалізму (султанат Оман, Королівство Саудівська Аравія, Ісламська Республіка Іран, емірат Катар та ін.). У мусульманській системі права (на відміну від багатьох інших авторів, ми вважаємо, що систему права потрібно відрізнити від сім'ї права) є по суті дві сім'ї: фундаменталістська або радикальна (традиційна) і «осучаснена» (модернізована). Остання має свої особливості, проте у правовій культурі однієї та іншої груп країн принципові постулати однакові. Вони відображені насамперед у «священних книгах» мусульман – Корані та Сунні. Їх положення вважаються незаперечними в обох групах держав, але нові реалії (життя суспільства тепер інше, ніж півтори тисячі років тому, зокрема і в фундаменталістських країнах) здійснюють свій вплив. Незважаючи на вірність Корану (а в цьому клянуться в обох групах держав), зміни, які все-таки відбуваються і не можуть не відбуватися, в тому числі у праві навіть у країнах мусульманського фундаменталізму (наприклад, прийняття основних нізамів і навіть конституцій, що раніше апріорі заперечувалося шляхом заяв, що всі правила життя, необхідні людям, є в Корані та Сунні, і слід тільки вміти це знайти). Разом із тим необхідні зміни, зумовлені появою нових суспільних відносин, змінами в менталітеті людей і суспільства в обох країнах,

прагнуть узгодити, в тому числі шляхом витончених тлумачень, з текстами «священних книг». «Священні книги», особливо Коран, — головне джерело мусульманського права, правової культури, вони офіційно вважаються конституцією держави.

У законодавстві країн мусульманського фундаменталізму (радикалізму) іноді прямо говориться про це. Стаття 1 Основного нізаму (закону) про управління Саудівської Аравії 1992 р. встановлює: «Конституція: Священний Коран і Сунна пророка», хоча в деяких країнах мусульманського фундаменталізму є свої акти з назвою «конституція» (вони даровані монархами), в інших — прийняті подібні до конституцій за структурою основні нізами монархів¹. У «просунутих» мусульманських країнах діють конституції, прийняті парламентами або на референдумі. Такі конституції (також з посиланнями на Аллаха) вже за формою, змістом, методами правового регулювання наближаються до типу сучасній конституції.

Коран містить проповіді, що промовлялися пророком Мухаммедом у 610–632 рр. н. е. в містах Саудівської Аравії Мецці і Медіні², Сунна — це по суті життєпис пророка, його поведінки, прийнятих ним рішень. У Корані 114 сур (розділів), розділених на 6616 аятів (заповідей, віршів, повчань), нібито переданих Мухаммеду Аллахом — єдиним богом «правовірних» (до цього серед мешканців Південної Аравії існувало багатобожжя). Сунна складається з декількох тисяч хадисів, записів, складених кимось зі слів очевидців події з життя пророка або переданих через третіх осіб. У першій частині кожного хадису детально йдеться про джерело відомостей (хто був очевидцем або кому повідомлявся факт життя пророка, рішення пророка з певного приводу), потім міститься саме положення, тобто своєрідна норма.

Положення, що містяться в Корані та Сунні, мало схожі на сучасні правові норми. Багато аятів мають віршовану форму (для слухачів проповідей пророк був одержимим і поетом) [1]. Правила, що містяться в них, це одночасно норми релігії, моралі та права, вони мають синкретичний характер. Їм має слідувати мусульманин («правовірний») не тільки у громадському, а й приватному житті. Конкретних юридичних норм серед них мало. Із 6616 аятів власне юридичний зміст мають за різними підрахунками лише 200–500, серед кількох тисяч хадисів Сунни — 300–500, з інших аятів і хадисів правила поведінки (зокрема норми права) виведені юристами — вченими-ісламознавцями, що створили різні тлумачення «священних книг», толки (мазхаби) в VIII–IX ст. Вони ж витлумачили і ті положення Корану і Сунни, які можна вважати юридичними нормами.

¹ В ісламі вважається, що справжні та вічні закони для світу і людей містяться в Корані у вигляді висловів, це — коранічні закони (кануни), а монархи видають рукотворні закони — іншого, нижчого роду.

² Мухаммед — «посланник Аллаха» створив численну на ті часи армію (мабуть, до 10 тис. осіб) та збройним шляхом викорінював багатобожжя на Аравійському півострові, боровся проти прихильників інших релігій (аж до «священної війни проти «невірних») в ім'я панування ісламу у всьому світі. Мухаммед створив на Аравійському півострові єдину теократичну державу, де він був творцем нової релігії (фактично одночасно ідеології та основ нової культури), правителем і верховним суддею.

В ісламі є чотири основні толки суннітського напрямку (ханбаліти, шафіїти та ін.) і три толки шіїтського напрямку (джафаріти, ісмаїліти, зейдити)¹, названі за іменами їх засновників, творців канонізованих правових «коментарів» Корану і Сунни). У книгах засновників мазхабів містяться високо авторитетні (які релігійно зобов'язують і є юридично обов'язковими для «правовірних») умовиводи щодо трактування норм Корану і Сунни. По суті, це саме і є норми, хоча вони іноді теж виражені у своєрідній формі. Такі свого роду коментарі застосовуються безпосередньо як юридичні джерела права: безпосередньо посилення на тексти Корану і Сунни в мусульманському (саме в шаріатському, а не у будь-якому) суді, як правило, не використовуються (виражається лише високе шанування Аллаха у «священних книг»). За книгами древніх авторів, засновників шкіл ісламу, багато століть мусульманські судді вирішували справи «правовірних» і карали їх (автору цієї статті суддя похилого віку в далекій сільській провінції Ємену демонстрував таку книгу аш-Шафії, за якою він раніше здійснював правосуддя). Лише через багато століть була розпочата неофіційна кодифікація мусульманського права, а пізніше — офіційна (про це — нижче).

Усі ці давні джерела з їх тлумаченнями, визнаними офіційною владою і мусульманською уммою («співтовариством правовірних») утворюють шаріат («праведний шлях» життя)², причому «ядро» шаріату, як підкреслюють автори з мусульманських країн, утворюють Коран і Сунна [2]. У країнах мусульманського фундаменталізму прийняття нових законів (нізамів) уникають. Вважається, що все, що потрібно суспільству, є в шаріаті, слід лише вміти «взяти» необхідне, а це роблять учені-ісламовознавці, які є водночас духовними особами (муджтахідами) або факіхами (борцями за віру), багато хто з них одночасно є вищими священнослужителями, які уповноважені колегіально або одноособово приймати фетву — обов'язкову для мусульманина думку про застосування шаріату до конкретного випадку³.

Просунуті країни — республіки, а не монархії, нове законодавство приймається в них досить широко, але і у цьому випадку шаріат — його основа. У конституціях цих країн сказано, що джерелом законодавства має бути шаріат, а там, де в конституціях говориться про рівноправність жінки й чоловіка, додається: це повинно здійснюватися за шаріатом (на практиці шаріат таку рівноправність принципово виключає).

¹ Мазхаби названі за іменами перших тлумачів Корану і Сунни. У принципі ці тлумачення всередині сунітського і шіїтського напрямів однакові, творці наступних сунітських чи шіїтських мазхабів зазвичай були учнями засновників мазхабів, але деякі внутрішні відмінності, що природно, все ж таки є. Суніти і шіїти єдині з принципових питань, але вони по-різному тлумачать деякі положення Корану: про значення загальної думки (іджми) мусульманської спільноти (умми) або загальної думки аш-Шури (консультативної ради при монархові) для прийняття рішень; про межі використання аналогії (кяясу) під час прийняття рішень, а це важливе питання через недостатню визначеність багатьох норм шаріату; є розбіжності з питання про заміщення місця правителя і про відповідальність правителя перед уммою та ін. Іноді суперечності сунітів і шіїтів з питання про правильне розуміння «священних книг» доходять до збройних сутичок між ними.

² Вважається, що в шаріат, зокрема у проповіді пророка, увійшли деякі норми звичаєвого права, але тільки племен Південної Аравії. Норми адату інших народів, у тому числі Північного Кавказу, до справжнього шаріату не належать. Це вже власні додавання.

³ Так, наприклад, в Ірані було винесено смертний вирок англійському письменнику С. Русді, а книгу про пророка, яку визнали шкідливою (згодом ця фетва була скасована іншою аятоллою), було заборонено. В Пакистані фетвою була піддана осуду жінка-міністр за те, що вона у знак подяки публічно обійняла чоловіка-іноземця. Іноді стверджується, що фетву можуть приймати тільки муджтахіди, частіше — колегіально.

У шариаті вченими-ісламознавцями виокремлюється власне право — фікх. Це виокремлення має умовний характер, в ісламі право не може бути відокремлене від релігії та моралі, виконання релігійних обрядів — також правовий обов'язок перед Аллахом і перед уммою, в іншому випадку поліція моралі (мутава), що теоретично створена уммою, а фактично духовною владою (в країнах мусульманського фундаменталізму вони не відділені від світської влади) може, наприклад, відшмагати батогами «правовірного», якщо він не молиться в години молитви, а займається іншою справою або передати його мусульманському судді (каді та ін.), який, діючи одноосібно, може покарати винного¹ (у принципі шариатські суди одноосібні, Мухаммед також судив сам, лише потім стали створюватися, мабуть, під впливом звичаєвого права, колегіальні шариатські суди).

Коран і Сунна — основа всього світогляду мусульманина, мусульманської культури. Деякі положення Корану безпосередньо включені до законодавства мусульманських країн. Такими є зазначені в Корані покарання у кримінальному праві, що передбачають скалічення (наприклад, відсікання руки за крадіжку, забивання камінням до смерті невірної дружини), але, як говорилося, таких конкретних норм і у «священних книгах» небагато. До того ж кримінальні покарання такого роду встановлені (і застосовуються) тільки у країнах мусульманського фундаменталізму шариатськими судами, у «просунутих» мусульманських країнах таких покарань, як і шариатських судів, немає². До цивільного права (якщо використовувати цей термін) увійшла коранічна заборона отримання відсотка за позиками (лихварство) і заборона стягнення штрафу за прострочення оплати боргу (ці норми є і в «просунутих» країнах, де відповідні норми включено до кримінальних, цивільних та інших кодексів). У країнах мусульманського фундаменталізму кодексів немає. Як вже зазначалося, вважається, що необхідне є у «священних книгах».

З середини IX ст. в ісламському праві утвердився принцип такліда («наслідування»): мусульманин зобов'язаний був строго слідувати вченням канонізованих шкіл, але в одній і тій самій країні юристи могли вибирати і застосовувати висновки тієї чи іншої школи, щоправда, тільки в її цілісності. Нині це також дозволено, принаймні в деяких країнах (наприклад у Саудівській Аравії).

Ісламознавці країн мусульманського фундаменталізму вважають, що мусульманське право не сумісне з правом «невірних». Це відчуження правових культур викликано різними причинами. Серед них — войовничість фундаменталістського (радикального) ісламу, що виник на базі збройної релігійної боротьби за панування ісламу в світі (всі мусульмани світу теоретично вважаються членами великої мусульманської умми), ізоляція і негативне ставлення до світу «невірних». Такий радикалізм і одночасно політизація ісламу в останні десятиліття у світі посилюються. З другого боку, причини відчуження обоїлнї, це колонізація і насильство з боку Заходу, «хрестові походи», зневажливе ставлення Заходу до цінностей ісламу, спробі насадити в іншій, непідготовле-

¹ Шариатські суди навіть у Індонезії та Малайзії призначали в 2010 р. покарання батогами (удари пальмовими гілками) європейським жінкам за порушення ісламу — носіння чоловічого одягу (штанив).

² Щоправда, такі суди з'явилися в північній Нігерії, ця частина країни населена в основному мусульманами.

ній до цього, культурі інститути капіталістичної західної демократії або «соціалістичну орієнтацію».

Однак відчуження правових культур у наш час проповідують лише фундаменталісти. Якщо вказують на факти сприйняття ісламським правом моделей інших правових культур, то фундаменталісти оголошують це простими збігами: мусульманська правова культура, на їхню думку, не може бути «змішана» з культурою «невірних». Учені «просунутих» країн допускають зближення різних правових культур за багатьма основними питаннями. Ліванський професор Н. Маррат стверджує, що інститути мусульманського права можуть бути суміщені з інститутами інших систем і сімей, в тому числі європейських. Таке зближення відбувається, зокрема, у сфері публічного права [2]. Не лише у «просунутих» країнах, але і в фундаменталістському Ірані замість монархії встановлена республіканська форма правління, у більшості мусульманських країн є парламенти (у тому числі в Ірані; щоправда, іранський парламент діє на непартійній основі і з іншими процедурами). У «просунутих» мусульманських країнах є політичні партії та вибори. У 2005 р. перші часткові вибори (збереглася часткова призначуваність) на непартійній основі були проведені навіть у фундаменталістській Саудівській Аравії в муніципальні ради окремих міст (по суті — околиць столиці Ер-Ріаду). В країнах мусульманського фундаменталізму заперечують необхідність прийняття кодексів (і взагалі багатьох нізамів), навпаки, в більшості мусульманських країн прийняті різні кодекси або докладні кодифіковані закони (у багатьох країнах вони збереглися ще з часів колонізаторів, але приймалися і нові, наприклад, Трудовий кодекс в Єгипті).

Процес обережного зближення йде і з боку Заходу. Він виражається у визнанні особливої мусульманської правової культури (деякі інститути права в шаріаті отримали детальну розробку), в поширенні у праві інших країн методів консультацій та прийняття рішень шляхом консенсусу (а не голосування), погоджень та ін. Разом із тим деякі ключові інститути шариату не можуть бути сприйняті іншими правовими системами (наприклад, нерівноправність жінок з чоловіками¹ або ранні шлюби — за тлумаченням деяких ісламознавців, заснованим на даних з життя пророка, — з 9-річного віку для жінок).

В останні десятиліття у країнах мусульманського фундаменталізму з'явилися конституції (вперше в Кувейті в 1962 р.) і основні нізами (вперше в Саудівській Аравії в 1992 р.) — акти, схожі за формою на конституції. У тому й іншому випадку вони були даровані монархами (пізніше, наприклад, у Бахреїні в 2002 р. конституція теж була дарована еміром) без участі виборців і представницьких органів. Щоправда, нізами іноді розглядалися на засіданнях аш-Шури — консультативної ради, призначеної монархом. У нізамах є тепер і світські норми основоположного характеру, наприклад, ст. 44 Основного нізаму Саудівської Аравії (1992 р.) встановлює поділ влади (юридична, виконавча і організаційна гілки влади; щоправда, джерело їх усіх одне — монарх).

Таким чином, нині в обох групах мусульманських держав фактично визнана необхідність «рукотворного» основного закону поряд із «божественними законами» Корану. Однак і тепер у країнах мусульманського фундаменталізму

¹ Говорячи про це, піддаючи справедливій критиці мусульманське право, слід все-таки пам'ятати, що і в Європі жінки отримали деякі політичні права не так давно. Зокрема, виборчі права були надані жінкам в Англії та США в 1919 р., у Франції — лише після Другої світової війни — в 1946 р., а в Швейцарії на федеральному рівні — в 1970-х рр.

основні нізами визнаються нижче Корану; як вже зазначалося, «справжньою» конституцією в них є Коран і Сунна. У «просунутих» мусульманських країнах конституції прийняті парламентом або на референдумі. Однак і в цій групі мусульманських держав їх основні закони встановлюють, як зазначалося, що головним джерелом законодавства є шариат, а іслам — державною релігією. Законодавство має їм відповідати, конституції встановлюють рівноправність із закінченням у відповідних статтях — «за шариатом», який принципово заперечує не лише рівноправність чоловіків і жінок (про це вже йшлося), але також правовірних і невірних. Навіть якщо в цій групі країн у конституціях спеціально говориться про рівноправність жінок, закінчення статті є таким самим.

Крім «священних книг», їх канонізованих тлумачень середньовічними авторами (мазхабів), сучасних правових актів (у країнах мусульманського фундаменталізму їх приймається небагато), джерелами права вважаються іджма і кіяс (шафіїтська школа мусульманського права називає «корінням» мусульманського права Коран, Сунну, іджму і кіяс). Іджма — це одностайна думка аш-Шури — консультативної ради мусульман-чоловіків, призначеної монархом (у «просунутих» країнах орган на кшталт аш-Шури частково обирався громадянами, частково призначався главою держави — президентом). У разі одностайної думки аш-Шури (голосування не проводиться) монарх має діяти згідно з її думкою, в іншому випадку монарх має право вчинити на свій розсуд. Кіяс — це застосування аналогії. Її теж шукають насамперед у Корані та його тлумаченнях.

Є й інші прийоми пошуків раціональних рішень, у результаті чого існують не лише різні відповіді різних напрямів і шкіл на одне й те саме питання, а й позиції, що не збігаються, однієї і тієї самої школи, а це ж не просто наукові доктрини, вони використовуються як джерело права. У результаті, характерною рисою мусульманського права є прагнення уникати формулювання загальних норм і шукати конкретні правові рішення в кожному випадку. Казуальність — одна з характерних ознак мусульманського права. Однак вона все-таки здійснюється на основі загальних настанов. Одна з них: кожен вчинок мусульманина має оцінюватися з позицій встановлених Аллахом дозволів і заборон, які не можуть бути порушені ні владою, ні пересічними людьми.

Тривалий час мусульманське право розвивалося казуально, шляхом вирішення окремих справ і тлумачень, спираючись на Коран, Сунну, мазхаби. Спроби кодифікації почалися в XII ст. у приватному порядку, в доктринальній формі, кодифікації не були актами держави.

Найбільш яскравий приклад цього — «Хідая. Коментарі мусульманського права». Хідая була складена прихильником ханіфітської школи Маргінані в XII ст. Текст документа був поділений на 54 книги й охоплював найрізноманітніші питання, від становища рабів, відпущених тимчасово на волю для отримання згодом викупу, до принесення у жертву. Хідая містила точні юридичні формулювання, іноді юридично кращі, ніж були в той час у праві країн Європи. Книга багато століть широко використовувалася в судовій практиці. У цілому це був акт про правовий статус особи — питання публічного права, організація управління державою у ньому не регулювалися. Вони вважалися природно встановленими згідно з Кораном і Сунною.

Прикладом кодифікації за велінням вищої влади є Маджалла, складена за наказом султана Османської імперії в 1869–1877 рр. і введена його актом в дію на території імперії (крім Єгипту). У тексті Маджалли була 1851 стаття, скла-

дена за канонами ханіфітської школи. Статті були об'єднанні в 16 книг. Маджалла теж регулювала в основному особистий статус, майнові питання і зобов'язальні відносини, організація влади в ній теж не регулювалася.

Маджалла мала чіткі формулювання і з цієї точки зору не поступалася європейським кодексам того часу. У деяких країнах вона ще довго застосовувалася після розпаду Османської імперії (в Албанії до 1928 р., в Іраці до 1933 р., у Палестинській автономії в Ізраїлі до 1989 р.).

Людина в ісламі. Все життя мусульманина, громадське та приватне, підпорядковане суворим заповідям пророка, що виражають волю Аллаха. Людина в мусульманському праві пасивна, її дії скеровує Аллах. Вважається, що закони теж пишуть не люди, їх рукою водить Аллах.

Вчинки людини розділені на обов'язкові, рекомендовані, дозволені, осудливі та заборонені. Теоретично призначення права бачиться в задоволенні інтересів і потреб людини. У зв'язку з цим існує розподіл потреб на: 1) життєво необхідні; 2) потреби, що полегшують існування людини; 3) зайві. Будь-яка норма права має бути також спрямована на захист однієї з основних цінностей: релігії (ісламу), життя, розуму, продовження роду і власності. Суб'єктивні права, пов'язані з цими цінностями, поділяються на ті, що належать Аллаху, окремим людям або разом Аллаху та індивідам.

Для шариату характерне прагнення до помірності, виключення ризиків і крайнощів, прагнення не обтяжувати людину, і в зв'язку з цим можливість проявляти гнучкість (алкоголь заборонений, але під час хвороби, в пустелі від спраги його прийняти можна), допускається нанесення збитку часткового, щоб уникнути збитків загальних тощо.

У шариаті центральними ідеями є: рівність усіх перед Аллахом; єдність спільнот на основі віри; пріоритет обов'язків перед Аллахом (а також його посланником і, як наслідок, перед владою, іноді — перед уммою) порівняно з суб'єктивними правами; принцип «ісламської справедливості». Цим положенням у мазхабах відповідають конкретні норми (виключення з рівності жінок і «невірних, у спільноті не повинно бути змішання з «невірними» (зокрема такого роду шлюбів — слід прийняти іслам, це необхідно і для отримання громадянства). Мусульманин обох згаданих груп ісламських країн має право мати до чотирьох дружин одночасно. Жінка отримує за спадком половину того, що за рівних умов належить чоловікові, жінку за невірність можна вбити, чоловіка — не можна, свідчення двох жінок у суді прирівнюються до одного чоловічого свідчення тощо. Особи іншої віри, іноземці повинні бути відокремлені від умми, не включатимуться до неї. Іноземні робітники на нафтових промислах країн мусульманського фундаменталізму живуть окремо і за особливими правилами.

Порушення віри — обов'язку перед Аллахом (відступництво) — карається особливо жорстоко, безумовною є покора монарху (принцип: «слухаю — значить корюся» записаний у деяких основних нізамах країн мусульманського фундаменталізму). «Ісламська справедливість» конкретизована обов'язковим закяттом — 5 %-м податком із доходів багатих на користь бідних, створенням особливої вакуфної власності. Юридично (хоча не завжди фактично) основне значення має не приватна, а публічна (в умовах цих країн — державна) власність. Виявом принципу справедливості в сучасних умовах є також порядок розподілу доходів, отриманих від експорту вуглеводнів, між усіма громадянами країни — мусульманами. Однак принцип «ісламської справедливості» розу-

міється досить своєрідно. Він допускає переваги «правовірних» над «невірними», знатних племен над іншими, шейхів — порівняно з пересічними людьми, чоловіків над жінками.

У «просунутих» мусульманських країнах становище людини щодо деяких питань інше (участь громадян у політиці, формуванні органів держави, застосування референдуму, норми про рівноправність жінок, хоча і з зазначеними доповненнями, чого зовсім немає у країнах мусульманського фундаменталізму, традиційні права людини в конституціях, кодекси законів за галузями права та ін.), але, як говорилося, і тут принципи шариату оголошені джерелом законодавства, а це тягне за собою безліч наслідків, зокрема в повсякденному житті.

Право і мусульманське суспільство. Мусульманська цивілізація зберігає елементи феодальної суспільно-економічної формації, напівфеодального ладу. Вище це було видно у зв'язку з особливостями правового стану людини. Це помітно і в регулюванні суспільного ладу і в політичній системі.

У мусульманській цивілізації основою соціуму є не індивід (як у капіталістичній цивілізації, що існує в найбільш розвинених країнах у формі ліберально-соціального капіталізму) і не колектив, заснований, як вважається, на єдності суспільних інтересів та їх пріоритеті перед інтересами індивіда (як у цивілізації тоталітарного соціалізму), а особлива спільнота «правовірних» — умма. Така спільнота існує в місцевих масштабах, у межах держави і як міжнародна спільнота правовірних — міжнародна умма. На будь-якому рівні вона заснована на єдності віри — ісламі. Інші вірування в доктрині заперечуються аж до священної війни з «невірними» в середньовічному ісламі (зараз ці положення Корану тлумачаться інакше). Змішання з «невірними» і рівноправність з ними в ісламі не допускаються.

З концепції єдності умми випливає обов'язок зазначеного вище заката і заборона ріби — лихварських відсотків у разі позики. Ці положення Корану тепер містяться в основних нізамах країн мусульманського фундаменталізму (наприклад, у ст. 21 Основного нізаму Саудівської Аравії 1992 р.).

У конституціях «просунутих» країн таких норм немає, але це не означає, що вони не застосовуються як звичаї та норми Корану, особливо в сільській місцевості. Іншим є в таких країнах і ставлення до власності на природні ресурси: іноземні інвестиції дозволені практично у всіх сферах економіки. Капіталістичні відносини ламають традиційні настанови у сфері праці, соціальних відносин, в інших сферах, але все ж при збереженні поваги до заповідей «священних книг».

Право і державний лад. Умма організована у формі держави (у країнах мусульманського фундаменталізму у формі мусульманського халіфату або імамату). Серед країн мусульманського фундаменталізму республіка і парламент існують тільки в Ірані. Принцип халіфату відстоюють суніти, принцип імамату — шиїти. Обидві версії ісламу вважають, що на чолі громади «правовірних» і водночас держави має стояти одна людина, обрана, врешті-решт, Аллахом, якій має допомагати сімейна рада і рада з авторитетних мусульман-чоловіків (аш-Шура). Суніти вважають, що основою виникнення влади халіфа є гіпотетичний договір. Народ (умма) ніби обирає халіфа і зобов'язується йому підкорятися, халіф зобов'язаний вирішувати конфлікти у спільноті для досягнення справедливості відповідно до шариату.

За уявленнями шиїтів, імам отримує свій пост безпосередньо від Аллаха (Аллах обирає одного з гідних людей) для здійснення пророчої місії, але,

врешті-решт, вважається, що влада того й іншого випливає із волі Аллаха. Практично вона передається за системою байях — визначення найбільш гідного спадкоємця з правлячої сім'ї (аль-Сабах у Кувейті, аль-Тані в Катарі та ін., не обов'язково синів) сімейною радою за участю улемів (духовних осіб). На практиці на чолі держави ставали і брат, і племінник померлого монарха. У республіканському Ірані керівник (лідер) держави також обирається особливою радою духовенства з осіб вищого духовного звання (це інша посада, ніж президент, який у Ірані теж існує).

Імам не залежить від умми, він непогрішний. Халіф теоретично несе відповідальність перед уммою, але вона відкладається до Судного дня, оскільки громада не має права здійснювати над ним правосуддя.

Сімейна рада у країнах мусульманського фундаменталізму — неформальна, але дуже важлива установа. Це найближчі родичі монарха, які вирішують найважливіші питання влади за участю улемів. Сімейна рада не тільки визначає монарха за системою байях (після смерті попереднього), а й змінює його, зокрема, через недостатню активність, хворобу або недостатнє благочестя (такі факти бувають і в наш час). З сімейної ради призначаються міністри (в уряді, очолюваному монархом), намісники, губернатори територій.

Парламенти у країнах мусульманського фундаменталізму замінені принципом аш-Шури. Це дорадча рада (іноді до 150 осіб), призначена монархом з авторитетних мусульман-чоловіків (один час у складі такої ради в Омані були дві жінки, але ця практика швидко припинилася). Рішення в аш-Шурі, як і на інших рівнях, приймаються консенсусом, голосування немає. Як говорилося, рішення ради зобов'язують монарха тільки в одному випадку: за одногосної думки аш-Шури.

Теоретично в уммі всі відкриті один одному. Існує інститут маджиліса: будь-який правовірний може прийти в резиденцію монарха із заявою чи скаргою (зазвичай від імені монарха приймає чиновник). Свої маджиліси є й у членів королівської сім'ї. Але насправді існують певні обмеження доступу до таких маджилісів. Пересічному мусульманину до монарха навряд чи дістатися.

Вибори до представницьких органів та інші вибори в країнах мусульманського фундаменталізму відкидаються як інститут, що руйнує єдність умми, хоча, наприклад, в Ірані існують виборні парламент і президент, і на президентських виборах 2009 р. була сильна конкуренція. У 2005 р. у Саудівській Аравії проведено також перші часткові вибори (частина членів призначається) до дорадчої муніципальної ради столиці. Розгорнулася досить гостра боротьба між кандидатами. Але боротьба йде не між партіями. У країнах мусульманського фундаменталізму політичні партії, профспілки заборонені (вважається, що їх існування суперечило б Корану). Величезними є повноваження монархів (закони (нізами) приймають вони, причому вправі приймати і без ради з аш-Шурою).

У «просунутих» мусульманських країнах існують партії, громадські об'єднання, парламент, обираються ради (представницькі органи на місцях), але центральне значення в політичній системі займає президент, який очолює свою партію, що має неподільну більшість у парламенті. Зазвичай президент переобирається без будь-яких обмежень (в Індонезії тепер встановлені обмеження, але один із колишніх президентів — Сухарто — обирався сім разів). У деяких країнах один і той самий президент обирався п'ять разів (Єгипет), іноді місце покійного президента займає його син, заздалегідь підготовлений

до цього (Сирія). До революційних подій до заміщення посад своїх батьків готувалися сини і в інших арабських країнах.

Деякі сучасні мусульманські правознавці визнають, що в шаріаті є неоднозначні положення, які використовуються для екстремізму. У зв'язку з цим у травні 2012 р. відбулася Міжнародна конференція богословів 23 країн, яка дала сучасні, як сказано в документах Конференції, наукові тлумачення спірних понять ісламу — такфіру (звинувачення у невірності ісламу), джихаду, який однобічно тлумачиться як оголошення війни «невірним», ідеї вселенського халіфату і деяких інших понять ісламу. За результатами Конференції 30 травня 2012 р. прийнята не фетва (обов'язковий висновок муджтахідів, які мають право самостійно тлумачити положення Корану), а Декларація (як сказано в ній, «науково обґрунтований документ»), що пояснює положення ісламу, які неправильно розуміються і використовуються певними силами, зокрема для здійснення терористичних дій.

У висновках Конференції є 18 пунктів, які тлумачать зміст деяких положень ісламу і мусульманської системи права. Серед них: іслам забороняє проливати кров і завдавати поранення; джихад різноманітний і не зводиться до збройних дій, наказ про військовий джихад може віддати тільки законний правитель; халіфат не може створюватися на території суверенної держави; посягання на життя і майно людей не можуть бути виправдані фактом їх невіри («куфр»); звинувачення в невірі та суворі наслідки цього — право тільки Аллаха, навіть муджтахіди не вправі висувати такфір проти кого-небудь; не можна чинити перешкоди немусульманам, які мирно живуть серед мусульман, вияв дружби до них не заборонений в ісламі (наприклад, допомога хворим) та ін.

Рух життя іноді ламає, а іноді перетворює різні елементи мусульманської правової культури. Ці перетворення хвилеподібні: нині після подій 2011 р. в арабських країнах роль традиційних ісламських факторів знову зросла, зростає вплив мусульманського фактору в Європі та Америці. Але, мабуть, це все-таки в історичній перспективі явище тимчасове. Життя пробиває собі дорогу не лише у «просунутих» країнах, а й у країнах мусульманського фундаменталізму.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Лафитский В. И.* Сравнительное правоведение в образах мира. — М., 2011. — Т. 2. — С. 73–89.
2. *The Oxford Handbook of Comparative Law* / ed. by M. Reimann, R. Zimmermann. — Oxford, 2008. — P. 631.

Чиркін В. Є. Елементи загального й особливого у мусульманській правовій культурі

Анотація. Застосовуючи формаційно-цивілізаційний підхід (від понять суспільно-економічна формація і цивілізація), автор розрізняє в сучасному світі три основні правові системи (капіталістичну ліберально-соціальну систему, тоталітарно-соціалістичну, мусульманську). У межах мусульманської системи існують сім'ї, що виокремлені з різних підстав: сунітська, шийтська (всередині країн), мусульманського фундаменталізму (радикалізму) з напівфеодальними елементами (в ОАЕ, Омані, Саудівській Аравії та ін), сім'я в модернізованих, «просунутих» мусульманських державах (Алжир, Єгипет, Ірак, Ліван та ін.). Загальні системні ознаки: Коран, Сунна, шаріат — основа не тільки права, а й всієї поведінки людини (Коран і Сунна іноді офіційно оголошені конституцією); правове відокремлення мусульманської умми «правовірних» у країні і в світі від решти («невірних»); про права згадується, але головне — не права, а обов'язки перед Аллахом і уммою; офіційно встановлена нерівноправність (зокрема чоловіків і жінок); халіфат (імамат) або елементи халіфату та ін. Особливості юридично модернізованої «просунутої», мусульманської правової сім'ї: республіка, вибори, парламент, партії, громадські об'єднання (все це заборонено у країнах правового фундаменталізму), існує розвинене законодавство (у країнах фундаменталізму говориться, що всі норми права (кануни) є в «священних

книгах», і потрібно тільки зуміти витягти це з них, а інститути мусульманського права вважаються несумісними з європейським), скасовані мусульманські суди з покараннями, що калічать (талион тощо). З 90-х років ХХ ст. у країнах мусульманського фундаменталізму є деякі зміни. У 2012 р. на конференції ісламських правознавців (муфтіїв та ін.) в Москві надано нові тлумачення деяких негативних інститутів ісламу (джихаду, халіфату, такфіру тощо).

Ключові слова: мусульманська правова система, мусульманські сім'ї права, мусульманський правовий фундаменталізм (радикалізм), юридично модернізовані мусульманські країни, шариат, умма, мусульманські суди.

Чиркин В. Е. Элементы общего и особенного в мусульманской правовой культуре

Аннотация. Применяя формационно-цивилизационный подход (от понятий общественно-экономическая формация и цивилизация), автор различает в современном мире три основные правовые системы (капиталистическую либерально-социальную систему, тоталитарно-социалистическую, мусульманскую). В рамках мусульманской системы существуют, выделяемые по разным основаниям, семьи: суннитская, шиитская (внутри стран), мусульманского фундаментализма (радикализма) с полуфеодальными элементами (в ОАЭ, Омане, Саудовской Аравии и др.), семья в модернизированных, «продвинутых» мусульманских государствах (Алжир, Египет, Ирак, Ливан и др.). Общие системные признаки: Коран, Сунна, шариат — основа не только права, но и всего поведения человека (Коран и Сунна иногда официально объявлены конституцией); правовое обособление мусульманской уммы «правоверных» в стране и в мире от остальных («неверных»); о правах упоминается, но главное — не права, а обязанности перед Аллахом и уммой; официально установленное неравноправие (в том числе мужчин и женщин); халифат (имамат) или элементы халифата и др. Особенности юридически модернизированной «продвинутой», мусульманской правовой семьи: республика, выборы, парламент, партии, общественные объединения (все это запрещено в странах правового фундаментализма), существует развитое законодательство (в странах фундаментализма говорится, что все нормы права (кануны) есть в «священных книгах», и нужно только суметь извлечь это из них, а институты мусульманского права считаются несовместимы с европейским), упразднены мусульманские суды с членовредительными (талион и т. д.) наказаниями. С 90-х гг. ХХ в. в странах мусульманского фундаментализма есть некоторые изменения. В 2012 г. на конференции исламских правоведов (муфтиев и др.) в Москве даны новые толкования некоторым негативным институтам ислама (джихаду, халифату, такфиру и др.).

Ключевые слова: мусульманская правовая система, мусульманские семьи права, мусульманский правовой фундаментализм (радикализм), юридически модернизированные мусульманские страны, шариат, умма, мусульманские суды.

Chirkin V. General and Special Features in the Islamic Legal Culture

Summary. Applying the formational-civilizational approach (on the concepts of socio-economic formation and civilization), the author distinguishes in the modern world, the three major legal systems (capitalist liberal-social system, a totalitarian-socialist and Moslem). Within the Moslem system there are allocated for a variety of reasons: Sunni, Shiite families (within countries), Moslem fundamentalism (radicalism) with the semi-feudal elements (in the U.A.E., Oman, Saudi Arabia, etc.), the family in the modernized, advanced Moslem States (Algeria, Egypt, Iraq, Lebanon, etc.). General system characteristics: the Quran, the Sunnah, the Sharia is the basis not only rights, but also of human behavior (Quran and Sunnah is sometimes officially declared by the Constitution); the legal separation of the Moslem Ummah «the faithfuls» in the country and the world from the others («infidels»); of rights is mentioned, but the main thing is not rights but responsibilities before Allah and the Ummah; officially fastend inequalities (including males and females); Caliphate (Imamate) or items of that Caliphate, etc. Some features of an juridically modernized «advanced» Moslem legal family: the republic, elections, parliament, political parties, public associations (all this is prohibited in countries of the legal fundamentalism), there developed a body of positive law (in fundamentalism, it is stated that all rules of law (kanunies) are in the «sacred books», and only need to be able to retrieve it, and that institutes of Islamic law are incompatible with the European), abolished Islamic (Moslem) courts with maiming (talion etc.) punishments. Since the 90-ies. XX. in the countries of Islamic fundamentalism there are some changes. In 2012, at a Conference of Islamic scholars (muftis etc.) in Moscow are given new interpretations of some of the negative institutions of Islam (Jihad, Caliphate, takfiru, etc).

Key words: Moslem legal system, Moslem families of law, Moslem legal fundamentalism (radicalism), juridically modernized Moslem countries,, the Sharia, Ummah, Islamic (Moslem) courts.